

לשאלת כיוון התפילה

ראשי פרקים

- א. הצגת הבעיה - הסתירה בין הסוגיות
 - ב. ישוב הסתירה - חילוק בין התקופות
 - ג. תפילת דניאל כלפי ירושלים
- סיכום
נספח: הכיוון כלפי ירושלים - הלכה למעשה

א. הצגת הבעיה - הסתירה בין הסוגיות

נושא קביעת המקום, שאליו אדם צריך לכוון את גופו בתפילתו, נידון כבר בהרחבה¹. מקור הנושא הוא בעיקר בשתי סוגיות, הנראות סותרות זו את זו.

זו לשון הסוגיה בברכות (דף ל ע"א, וכן בתוספתא פ"ג, ה"ט"ו-ה"ט"ז):

היה עומד בחו"ל - יכוון ליבו² כנגד ארץ-ישראל, שנאמר: "והתפללו אליך דרך ארצם" (מל"א ח, מח).

היה עומד בארץ-ישראל - יכוון ליבו כנגד ירושלים, שנאמר: "והתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת" (שם טז).

1. בשאלות הנידונות במאמר זה כבר דנו רבים, ולא נבוא לסכם את דבריהם ולא לדון בהם. בחרנו בדרך קצרה שהיא ארוכה - קצרה עבור הכותב וארוכה עבור הקורא: נפנה את הקורא לכמה מאלו שעסקו בדברים, ולא נותיר במאמר זה אלא פינה קטנה משל עצמנו, שמצאנו בה מקום להתגדר מעט. אין המאמר מהווה תחליף ללימוד מעמיק של הסוגיה כולה ושל פסק ההלכה בה.

בעניין עוסקים: הסוגיות בברכות דף ל ע"א ובבבא-בתרא דף כה; התוספתא בברכות, פ"ג ה"ט"ו-ה"ט"ז (מהדורת ליברמן, ניוארק תשט"ו, עמ' 15-16, וב"תוספתא כפשוטה", עמ' 44); התוספתא במגילה, פ"ג הכ"א (מהדורת ליברמן עמ' 360, וב"תוספתא כפשוטה" עמ' 1099); הראשונים בשתי הסוגיות, ובעיקר התוספות והרא"ש. הרמב"ם בהלכות תפילה פ"ה, ה"ג והשו"ע עם נוסח בסי' צד.

אחרונים שדנו בנושא זה: החתם-סופר בשו"ת, חלק אר"ח סי' כ"ז; בין החוקרים, ראוי לראות את מאמרו החשוב של פרופ' א"א אורבך, "שכינה - נוכחות האל בעולם", בתוך: א"א אורבך, חז"ל - אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 45-50; יצחק ספיר, "כיוון התפילה ומקום הפתח בבתי כנסת קדומים", סללי אורות, ד (תשנ"ג), עמ' 146-164, וטללי אורות, ה (תשנ"ד), עמ' 228-273; דוד עמית, "על מקור תכונותיהם של בתי כנסת בדרום הר יהודה", קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 35-36; ומאמרו של ישראל לויין שם, עמ' 36-40; אשר גרוסברג, "כיוון התפילה", סללי אורות, ה, עמ' 219-222; לוי גינצבורג, פירושים וחיידושים לירושלמי, ח"ג, ניוארק תש"א, עמ' 370-394.

2. המפרשים כולם הבינו ש"ליבו" נקט אגב גררא, והכוונה היא לכיוון הגוף; והתוספות בברכות אף מחק את המילה "ליבו". אמנם ערוך השולחן, בסי' צ"ד, דייק מכאן שעניין כיוון הגוף אינו כה עקרוני.

היה עומד בירושלים - יכוון ליבו כנגד בית-המקדש, שנאמר: "והתפללו אל הבית הזה" (זבחי"ב ו, לב).

היה עומד בבית-המקדש - יכוון ליבו כנגד בית קדשי-הקודשים, שנאמר: "והתפללו אל המקום הזה" (מלי"א ח, לה).

נמצא עומד במזרח - מחזיר פניו למערב, במערב - מחזיר פניו למזרח, בדרום - מחזיר פניו לצפון, ובצפון - מחזיר פניו לדרום. נמצאו כל ישראל מכוונים את ליבם למקום אחד.

על-פי סוגיה זו, וכפי שאנו נוהגים היום, אין כיוון מוחלט לתפילה, לפי רוחות-השמים. הכיוון הוא יחסי, ומכל מקום יש לכוון כלפי ירושלים והמקדש. לעומת זאת, בסוגיה במסכת בבא-בתרא דף כה, לא נזכרים כלל ירושלים והמקדש בכיוון הגוף בעת התפילה, אלא רק כיוונים מוחלטים לרוחות-שמים מסויימות. רב ששת סבר ש"שכינה בכל מקום", ולכל מקום ניתן לכוון בתפילה, פרט לרוח מזרחית, שאליה מכוונים המינים; ר' אבהו סבר ש"שכינה במערב"; ר' יצחק סבר, ש"הרוצה שיחכים - ידרים", כלומר: יכוון פניו דרומה, והרוצה ש"שעשיר - יצפין", כלומר: יכוון פניו צפונה בתפילתו³; רבי יהושע בן לוי, על-פי מסקנת הגמרא, הציע פשרה בין כיוון החכמה - דרום - לבין כיוון השכינה - מערב - על-ידי שהמתפלל "מצדד אצדודי"⁴.

רק בסופה של הסוגיה מובאת דיעה, התואמת את הסוגיה בברכות:

אמר ליה ר' חנינא לרבי יאשיה⁵: כגון אתון, דיתכיתו בצפונה דארץ-ישראל, אדרימו אדרומי.

ומשמע שעל בן-בבל לכוון כלפי ארץ ישראל.

3. ראוי להעיר, שזו כוונת הגמרא שם, ולא כהבנה העממית, שיש לנסוע דרומה כדי להחכים, וצפונה כדי להעשיר. החכמה והעושר באים בידי ביטוי רק בכיוונה של תפילתו, ולא ביעד נסיעתו. ובקשת האדם ורצונותיו באים לידי ביטוי רק בכיוונה של תפילתו, ולא ביעד נסיעתו.

4. אשר גרוסברג, במאמרו הנ"ל בהערה 1, עמ' 221, הקיש ממקום מגוריו של ר' יהושע בן-לוי, שהיה "בדרום" - על-פי מדרש איכה רבתי - לכיוונם של בתי-כנסיות שנמצאו בדרום-הר-חברון, התואמים את ההלכה שאמר ריב"ל. אך "דרום" במדרש אינו דרום הר חברון. ר' יהושע בן-לוי גר בלוד (עיין ירושלמי ברכות, פ"ח ה"ד ועוד), שהיתה דרומית ביחס לגליל.

5. בנדפס: "אמר ליה רבי חנינא לרב אשי". אך גירסה זו לא אפשרית, מבחינת סדר הזמנים, ולכן גרס הרא"ש: "רב חביבא". ברוב הראשונים (ראב"ה סי' פ"ו, או"ז סי' נ' ועוד) הגירסה היא שאמר לרב אשי. יתכן שמי שאמר לפנות דרומה הוא רב חנינא מסורא, אמורא בבלי מן הדור שלפני רב אשי, שמר זוטרא מסר משמו לרב אשי במנחות לא ע"א. אך אנו נוטים לגירסה העתיקה, שמדובר על התנאים רבי חנינא ורבי יאשיה, לא רק בגלל דברינו בגוף המאמר, אלא בעיקר משום שרבי חנינא הורה לרבי יאשיה לפנות דרומה. רב אשי חי בסורא, הנמצאת במזרחה של ארץ-ישראל (בעירק, בקו-הרוחב של הכנרת). מסיבה זו כינו נשים את ארץ-ישראל "מערבא". מכאן שפניית רב אשי היתה צריכה להיות מערבה, עם נטיה קלה דרומה. אך רבי יאשיה היה במשך זמן בנציבין (עיין, למשל, ירושלמי סנהדרין, פ"ח ה"ו), הנמצאת בצפון ארץ-ישראל, עם נטיה מזרחה (על גבול תורכיה-סוריה היום). ה"מעדני יו"ט" על הרא"ש, בסימן י"ט אות ו', נדחק, מחמת זה, בפירוש דברי רבי חנינא, שכוונתו היתה לדרום-מערב. עיין שם.

ב. ישוב הסתירה - חילוק בין התקופות

התוספות בברכות⁶ והרא"ש שם, ראו זאת כמחלוקת הסוגיות, ופסקו כסוגיה בברכות, לכוון כלפי ירושלים והמקדש. הבנה זו מעלה יש קושי: כיצד יתכן שסוגיה אמוראית, כזו שבמסכת בבא-בתרא, תחלוק על סוגיה תנאית, כזו שבברכות? הפוסקים בשו"ע סי' צ"ד - הרמ"א ואלו שבעקבותיו - נטו לפשר בין הסוגיות, בעזרת התירוץ של "מצדד צידודי" שהוזכר לעיל⁷, והכריעו שיש לכוון גם כלפי ארץ-ישראל וגם בכיוון העושר או החכמה. ר"ל גינצבורג⁸ טוען בהרחבה, שהסוגיה בבבא-בתרא לא נכתבה כלל להלכה - לפחות לגבי עניין השכינה במערב - ולגבי פניה לדרום או לצפון, כלפי מקום החכמה והעושר, הוא טוען, שיש רק לצדד לשם, כלומר: לפנות מעט לשם; אך עיקר כיוונו יהיה לבית-המקדש. הוא מסתמך על כך שלא נמצאו, לדבריו, בתי-כנסת הפונים מערבה, אלא מזרחה בלבד, לכיוון ארץ-ישראל; אך כבר השיג עליו יצחק ספיר⁹, וציין כמה בתי-כנסת, הפונים מערבה, שלא לכיוון ירושלים.

לעניות הבנתנו, אפשר שאין צורך לדבר על מחלוקת הסוגיות. יתכן שהתוספת והברייתא שהובאו במסכת ברכות הן קדומות, מתקופה שעדיין היה בית-המקדש קיים, וממילא חלים על התפילה הדינים העולים מתפילת שלמה, בעת שחנך את המקדש - שממנה נלקחו הפסוקים כמקורות לסוגיה בברכות. מתפילה זו עולה שיש לכוון בכל מקרה לכיוון המקדש, ודרך המקדש עולות התפילות למכון-שבתו של ה', בשמי השמים. תפקידו של הבית, על-פי תפילת שלמה, אינו לשמש כמקום להשכנת כבודו של הקב"ה (שהשמים ושמי

6. דף לא ע"א, ד"ה "לתלפיות". עיין עוד בתוספות בעירובין יח ע"ב, ד"ה "ולא אחורי בית-כנסת". ועל כך דן החתם-סופר הנ"ל בהערה 1. הרא"ש הוא בפרקנו, בסי' י"ט, עיין שם בהרחבה ב"מעדני יו"ט", אות ו'.

7. מרש"י נראה, שעיקר הכיוון הוא כלפי ארץ-ישראל, ורק את פניו מצדד לצפון או לדרום. דעת ר"י אבוהב (הובא בב"י בסי' צ"ד) - וכך עולה מפרסוק הרמ"א (שם) - שאת עיקר גופו יפנה לצפון או לדרום, ורק את פניו יטה כלפי ארץ-ישראל. על פסקים אלו כתב הר"ל גינצבורג (עמ' 390): "וכי אפשר לפשוט עקמומית שבלב על-ידי עקמומית של הראש או של הגוף? וכמה קשה הדבר לעמוד בתפילה, ראשו לצד אחד וגופו לצד אחר. ולא ניתנה תפילה לאתלטין בלבד!" הר"ל גינצבורג נקט בפשוטו כהסבר המקובל ברוב הפוסקים, שיש להתפלל לכיוון ארץ-ישראל וירושלים, עם נטיה אלכסונית לכיוון צפון (עושר) או דרום (חכמה). אך המשנ"ב פסק, בס"ק י"ב, כשיטת רש"י, שיפנה את גופו לכיוון ארץ-ישראל, ואת ראשו יצודד. המשנ"ב הבין שרש"י פירש כך משום "לא תתגודדו", ולא מסיבות עקרוניות, ולכן מדובר רק על הנמצא בבית-הכנסת.

הדיעה ששכינה בכל מקום, ולכל מקום ניתן לכוון, נותרת דחוייה מההלכה. אך ה"טז מסתמך עליה, במקרה שהחל להתפלל לכיוון ההפוך מן הרצוי, שאין לו לעקור רגליו ולהפוך פניו לכיוון ארץ-ישראל. לעומתו פוסק המאמ"ר כמשמעות הירושלמי, שיעקור רגליו ויכוון כלפי ארץ-ישראל.

8. עיין לעיל, סוף הערה 1.

9. י. ספיר, "כיוון התפילה" (עיין לעיל, סוף הערה 1), ה, עמ' 228.

השמים לא יכללוהו), אלא רק כמקום שדרכו תעבור התפילה. מכאן עולה הדרישה לכיוון אליו בשעת התפילה.

כי האמנם ישב אלהים על הארץ? הנה השמים ושמי השמים לא יכללוך, אף כי הבית הזה אשר בניתי... להיות עינך פתחת אל הבית הזה, לילה ויום, אל המקום אשר אמרת יהיה שמי שם, לשמע אל התפילה אשר יתפלל עבדך אל המקום הזה (מל"א ח, כו-כט).

לעומת זאת, בסוגיה בבבא-בתרא מופיעים רק אמוראים: ר' יהושע בן-לוי, רבי אבהו, ר' יצחק ורב ששת - כולם מן התקופה שאחר החורבן. רק רבי חנינא ורבי יאשיה, שדבריהם מובאים בסוף הסוגיה, חיו בסוף תקופת המקדש, ויתכן שבעודו קיים - הורה רבי חנינא לרבי יאשיה, שדר בבבל, להתפלל לכיוון ארץ-ישראל ולכיוון המקדש, בעת ששרתה בו השכינה. לכן הכיוונים בבבא-בתרא הם לרוחות העולם, באופן כללי, ולא לכיוון המקדש.

מעין ראייה לדברינו בפתרון הסוגיות, ניתן לראות בסתירה הקיימת בדבריו של רבי יהושע בן-לוי. בירושלמי (פרק ד הלכה ה) הביא ריב"ל ראייה לתוספתא, המצריכה להתפלל לכיוון המקדש, מהפסוק: **"הוא ההיכל לפני"** (מל"א ו, יז) - **"היכל שכל הפנים פונים אליו"**. אולם בסוגיה במסכת בבא-בתרא (בבבלי), אמר ריב"ל ששכינה במערב, ושיש צורך לכיוון כלפי דרום, שהחכמה שם. פתרון הסתירה לדברינו הוא, שכל עוד שהמקדש קיים - הדין עם התוספתא, ולכן הביא לה ריב"ל ראייה בתלמוד הירושלמי; אך ההלכה למעשה, בזמנו של ריב"ל, לאחר שחרב המקדש, היתה שהתפילה צריכה להיות בצידוד כלפי מערב וכלפי דרום, וכפי שפסק במסכת בבא-בתרא.

אמנם אין ספק שדעת רבי אבון, המובאת בירושלמי שם, אינה מסכמת עם דברינו, שכן דרשתו היא: **"שאף בחורבנו פונים אליו"**. אך מרהיטת לשון הירושלמי מסתבר, שדיעה זו חולקת על רבי יהושע בן-לוי, ומכל מקום בהחלט נראה שהיא חולקת על הסוגיה בתלמוד הבבלי בבבא-בתרא. לכן אין להקשות ממנה על דברינו.

ג. תפילת דניאל כלפי ירושלים

למרות פשטותה (לענ"ד) של אפשרות זו בהבנת הסוגיות, שמשמעותה המעשית היא, שכיום אין צורך להתפלל לכיוון ארץ-ישראל, ירושלים והמקדש - הראשונים והפוסקים לא העלו כלל. ההסבר לכך הוא, מכיוון שהפתרון שהצענו נסתר ממקור מפורש, וממקור נוסף בעקבותיו.

הפוסקים הביאו ראייה לתפילה לכיוון ירושלים מתפילתו של דניאל (ד, יא):

וכיון פתיחן לה בעלייתה נגד ירושלים, וזמנין תלתה ביומא הוא כִּנְךְ על ברכוהי ומצלא ומודא¹⁰ ...

אף התלמוד הירושלמי (ברכות פ"ד ה"א) הסתמך על דניאל בקביעת ההלכה בכך:

יכול יהא מתפלל לכל רוח שירצה? - תלמוד לומר: "וכיון פתיחן ליה נגד ירושלים".

והרי דניאל התפלל כנגד ירושלים בעת שהמקדש היה בחורבנו!
אלא שלהבנתנו אין מתפילתו של דניאל כל קושיה על דברינו.

פרק ו בדניאל מתאר את הרקע ואת המסגרת החיצונית לתפילתו של דניאל. הדבר אירע בשנתו הראשונה של דריווש המדי (ועל-פי בעל "סדר עולם" - היתה זו השנה היחידה שמלך: כורש החליפו באותה שנה ממש). יועציו של דריווש קינאו בדניאל על הצלחתו בחצירו של המלך, ופיתו את המלך לגזור איסור על תפילה לכל אל מבלעדי למלך עצמו. דריווש עצמו חתם על הצו להשליך כל מתפלל "עברייך" אל גוב האריות. דניאל התפלל, למרות הגזירה - "חלונותיו פתוחים בעלייתו לעבר ירושלים" - הושלך לגוב האריות וניצל ממנו. כבר דנו הראשונים בשאלה, מה ראה דניאל למסור נפשו על התפילה, שההימנעות ממנה ב"שב ואל תעשה" אינה איסור במקום סכנה, ואף בשעת השמד¹¹.

אף שהדברים לא נאמרו במפורש, נראה בפשטות שיש לחבר את פרק ו בספר דניאל לפרק ט, ששם מתוארת תפילתו של דניאל בשנת אחת לדריווש המדי - לא במסגרתה החיצונית, אלא בתוכנה. מסתבר לנו שתפילה אחת היא¹².

מלבד בתוכנה של התפילה, עוסק פרק ט אף במניעיה של התפילה, ועולה ממנו, שלא היתה זו תפילה שגרתית-יומיומית, אלא תפילה מיוחדת של הזדמנות חד-פעמית¹³. מסתבר שדניאל לא אבה לוותר על הזדמנות זו, למרות סכנת המוות שארבה לפתחו. וכך נאמר שם (ט"ז ב):

בשנת אחת לקלכו¹⁴, אני דניאל בינחי בספרים, מספר השנים אשר היה דבר ה' אל רמיה הנביא למלאות לחרכות ירושלים שבעים שנה¹⁵.

10. תרגום: וחלונות פתוחים לו (לדניאל) בעלייתו כנגד ירושלים, ושלוש פעמים ביום הוא כורע על ברכיו ומתפלל ומודה וכו'.

11. עיין באור-זרוע כאן, ובספר חסידים ס"י תשפ"ד ועוד.

12. כיוצא בו: פרקים ז ו-כז בירמיהו. פרק כז מתאר את מסגרתה של נבואת "כשלו יהיה הבית הזה" (ט"ז ט) - כלומר: את המשפט שנערך לירמיהו בעקבותיה, וכיצד ניצל מיד רודפיו. פרק ז עוסק בפרטרוט בתוכנה של הנבואה.

13. בדברנו על הזדמנות חד-פעמית אין כוונתנו לתפילה בודדת, אלא לתפילה חוזרת ונשנית, כמתואר בפסוק שהבאנו מפרק ו. אך תפילה זו - זמנה היה לשנה זו בלבד, שנת אחת לדריווש המדי.

14. של דריווש המדי.

15. וכאן הערה אחת על עניינן של שבעים השנים.

רס"ג, רש"י, ראב"ע ורוב המפרשים הלכו בעקבות הגמרא במגילה יא ע"ב, שטענה כאן טענה חסרת תקדים כלפי המקרא: לדבריה, דניאל, שמנה את שבעים השנים, טענה

מבחינת תוכנה - יש בתפילה שני חלקים: בחלקה הראשון, התפילה היא יודוי וצידוק הדין על החורבן ועל הגלות (פס' ז):

לך ה' הצדקה ולנו ב'ש'ת הפנים כיום הזה.

בהמשכה, הופכת התפילה לתחינה ולבקשת מתנת-חינם מאת הקב"ה (טו-יח):

ה', ככל צדקְתְךָ, יִשָּׁב נָא אִפְךָ וּחֲמַתְךָ מֵעִירְךָ יְרוּשָׁלַם הִר קִדְשְׁךָ, כִּי בַחֲטָאֵינוּ וּבִעֲוֹנוֹת אֲבֹתֵינוּ יְרוּשָׁלַם וְעַמְךָ לַחֲרָפָה לְכָל סָבִיבֲתֵינוּ... וְהֵאָר פִּנְיְךָ עַל מִקְדָּשְׁךָ הַשָּׁמַם לְמַעַן ה'... פִּקַּח (קרי) עֵינֶיךָ וְרָאָה שֶׁמִּמִּתֵּינוּ, וְהֵעִיר אֲשֶׁר נִקְרָא שִׁמְךָ עָלֵיהָ, כִּי לֹא עַל צִדְקָתֵנוּ אֲנַחְנוּ מִפִּילִים תַּחֲנוּנֵינוּ לִפְנֵיךָ, כִּי עַל רַחֲמֶיךָ הַרְבִּים.

עמדנו לעיל על הדחיפות שבתפילתו של דניאל ועל כך שהיה מוכן לסכן את נפשו עליה. דחיפותה של התפילה מוסברת בנבואתו של ירמיהו (כט, יז-יח),

בחשבוננו. מסגנונם של הגמרא והמפרשים וממסקנתם הקשה, עולות שתי טענות על חשבון שבעים השנים של דניאל:

הטענה האחת, שמזמן חורבן ירושלים (שנת 3338 לבריאה) ועד שנת אחת לדירוש המדי - שהיא, כאמור, גם שנת אחת לכורש (שנת 3390 לבריאה) - עברו חמישים ושנים שנים בלבד. שבעים שנים אמורות היו לעבור בשנת שנים לדירוש הפרסי, שמלך אחרי כורש ואחשוורוש (שנת 3408 לבריאה). באותה שנה, שנת שנים לדירוש הפרסי, ניבא זכריה: "עד מתי אתה לא תרחם את ירושלים ואת ערי יהודה, אשר זעמתה זה שבעים שנה" (א, יב, כהמשך ל-א, ז).

הטענה השנייה העולה מסגנונם של המפרשים היא, שדניאל שוטח את טענתו לפני הקב"ה לאור חשבוננו בירמיהו, על כך שלא קיים הקב"ה את הבטחתו. והרי לא מצינו שאין הקב"ה מקיים את הבטחתו על גאולת ישראל, מפני שבסופו של דבר כן קיימה - ומכאן שטעה דניאל בחשבוננו.

ר' יהודה הלוי (המובא בראב"ע) מאן בטענה זו, שדניאל טעה בחשבוננו. לכן חלק על חשבון השנים של בעל "סדר עולם", ומנה שבעים שנים מחורבן ירושלים ועד לדירוש המדי.

הר"י קיל, ב"דעת מקרא", מנה את שבעים השנים מיום עליית האימפריה הכשדית ועד שנת אחת לדירוש המדי שהיא שנת נפילתה של בבל - ונדחק במילים "לחורבות ירושלים".

לעניות דעתנו, ישנו קו משותף לכל הפירושים, והוא המביא לקושי שאליו נקלעו. כולם הבינו שהמספר "שבעים שנה" מתייחס ל"מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיה למלאות לחורבות ירושלים". כוננת הפסוק היא לנאמר בירמיה כה, יב: "והיה כמלאות שבעים שנה, אפקד על מלך בבל ועל הגוי ההוא, נאם ה', את עוֹנֵם וכו'". המשכה של נבואה זו נאמר כעבור אחת-עשרה שנים: "כי כה אמר ה': כי לפי מלאות לבבל שבעים שנה, אפקד אתכם, והקמתי עליכם את דברי הטוב, להשיב אתכם אל המקום הזה" (כט, י). תחילתה של הנבואה - בשנת ארבע ליהויקים, שהיא שנת אחת לנבוכדנאצר (כה, א). תוכנה של הנבואה, בחלקה השני, היא "למלאות לחורבות ירושלים", וממנה עברו שבעים שנה. ואף שמחורבן ירושלים עברו נ"ב שנים בלבד, הרי שהגאולה הובטחה מיום מלאות לבבל שבעים שנה.

וכלפי הטענה השנייה: אכן באותה שנה, שנת אחת לדירוש המדי, שהיא שנת אחת לכורש, פקד ה' את עמו, והשיבם לציון, חדשים מספר (לענ"ד כשנה ורבע, ואכמ"ל) לאחר תפילתו של דניאל. ואם תאמר: אם כן, הרי שהיתה לקב"ה שהות של חודשים מספר לקיים את דברו, ועל מה טען דניאל, ומדוע לא המתין לקיום דבר ה' על כך עיקר דינונו בגוף המאמר.

שנאמרה שבעים שנה קודם לכן, ושאליה מתייחסים הפסוקים הפותחים את הפרק (ועיין בהערה 15):

כי כה אמר ה': כי לפי מלאת לבכל שבעים שנה, אפקד אתכם, והקמתי עליכם את דברי הטוב, להשיב אתכם אל המקום הזה. כי אנכי ידעתי את המחשבת אשר אנכי חשב עליכם, נאם ה': מחשבות שלום, ולא לרעה, לתת לכם אחרית ותקנה. וקראתם אתי, והלכתם והתפללתם אלי, ושמעתי אליכם. ובקשתם אתי, ומצאתם, כי תדרשני בכל לבבכם. ונמצאתי לכם, נאם ה', ושכתי את שבותכם (קרי), וקבצתי אתכם מכל הגוים ומכל המקומות אשר הדחתי אתכם שם, נאם ה'. והשבתי אתכם אל המקום אשר הגליתי אתכם משם.

עולה מן הנבואה, שאין די בחישובי קיצין כדי להגאל, אלא שבעת שתגיע שעת רצון, יש לקרוא אל הקב"ה בזעקה ובתפילה. כאן הובטח, על-ידי הנביא, שהקב"ה ישמע אל תפילתם ויגאלם.

דניאל הבין בספרים, והמתין שתגיע השנה שבה תעלה התפילה השמימה. דא עקא - באותה שנה עצמה גזרו יועציו של דריווש את גזירתם, שמי שיתפלל יושלך לגוב האריות. דניאל ראה זאת - ובצדק - כניסיון מאת הקב"ה: האם ימסרו ישראל את נפשם על גאולתם? ובאותה שנה, ומתוך הסכנה, עמד להתפלל - ונושע.

נשוב לשאלתנו: האם ניתן להוכיח מתפילתו של דניאל שבה פנה כלפי ירושלים, שאף לאחר שחרבו ירושלים והמקדש יש צורך לפנות בתפילה כלפי ירושלים - בניגוד לסוגיה במסכת בבא-בתרא?

להבנתנו, עולה תפילתו של דניאל בקנה אחד דווקא עם הסוגיה בבבא-בתרא, שלא הזכירה את ירושלים לאחר החורבן.

מדבריהם של ר' יצחק ור' יהושע בן-לוי עולה, שיש להתפלל כלפי מקומו של הדבר שמבקשים עליו. משכנה של החכמה הוא בדרום, ולכן הרוצה להחכים - עליו לפנות דרומה בתפילתו. משכנו של העושר הוא בצפון, ולכן הרוצה להעשיר - יפנה צפונה בתפילתו. דניאל לא חפץ בחכמה ולא בעושר; הדבר היחיד שחפץ בו הוא בניין ירושלים והמקדש. לכן פנה בתפילתו לכיונם.

סיכום

העולה מדברינו, ששלוש סוגיות הן, ושלושה מקורות ישנם לשלושה סוגי תפילות:

א. הסוגיה בתלמוד הבבלי במסכת ברכות דנה בתפילה בזמן שבית-המקדש קיים, ומחייבת בכל תפילה לפנות לכוונם של ארץ ישראל, ירושלים והמקדש, אל "תל שכל פיות פונים אליו" (כדברי הירושלמי). הגמרא מוכיחה זאת היטב מתפילת שלמה, בעת חנוכת המקדש.

ב. הסוגיה במסכת בבא-בתרא דנה בתפילה שלאחר החורבן (פרט לרבי חנינא ורבי יאשיה - תנאים מזמן שבית-המקדש היה קיים), ואינה מחייבת לפנות לכיוון ירושלים. הסוגיה אוסרת רק לפנות למזרח, בגלל המינים. יתכן

שסוגיה זו מחייבת לכיוון בתפילה למערב - מקום השכינה, ומציעה לפנות לכיוון שאליו שאיפתו של האדם - תכמה או עושר.

ג. הסוגיה בתלמוד הירושלמי טוענת אף היא שיש לפנות לכיוון ירושלים והמקדש, אך אין היא מביאה כמקור לכך את תפילת שלמה, אלא את תפילת דניאל. משמע: גם אחרי החורבן הפניה היא לכיוון ירושלים. לטענתנו, המקור מתפילת דניאל מוכיח, שרק מי שעיקר תפילתו היא על בניין ירושלים והמקדש, חייב לפנות לכיוון ירושלים; אך אם מעיינו בעושר או בחכמה - יפנה לכיוון המיוחד לכך.

על דברינו אלו נוסף שתי הערות:

א. דבריו של רבי אבון בתלמוד הירושלמי, שסובר שאף לאחר החורבן קיימת חובה לפנות כלפי בית-המקדש, ודאי חולקים על הסוגיה בתלמוד הבבלי במסכת בבא-בתרא, שלא הזכירה את המקדש לאחר החורבן.

ב. מנהגנו כיום, והראיה שהביאו המלומדים, שנוכרו לעיל, מבתי-כנסיות רבים מתקופת התלמוד בארץ-ישראל, שאף לאחר החורבן הפניה היא לכיוון ירושלים והמקדש - משתלבים היטב עם דברינו על תפילת דניאל, שהרי גם תפילתנו כתפילת דניאל - עיקרה על בנין ירושלים והמקדש ולכן מן הראוי שנפנה לשם¹⁶. וכן "הכל הולך אחר החיתום", והרי כך אנו מסיימים את תפילתנו:

יהי רצון מלפניך, ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, שיבנה בית-המקדש במהרה בימינו. ותן חלקנו בתורתך. ושם נעבדך ביראה, כימי עולם וכשנים קדמוניות. "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלָם, כימי עולם וכשנים קדמִנִית" (מלאכי ג, ט).

16. ברור לנו, שאף שמסקנתנו זהה למנהג - הפוסקים לא למדו כדברינו, ומן הסתם הדין עימם.

נספח: הכיוון כלפי ירושלים - הלכה למעשה

1. הצגת הבעיה

בעיית סתירת הסוגיות בנושא הכיוון לירושלים הטרידה את הפוסקים בעיקר בשל שאלה מעשית: העובדה שבתי-הכנסת לא היו מכוונים כלפי ירושלים, אם בשל אי-ידיעת הכיוון המדוייק, אם בשל אילוצי בניה ורשיונות הכפופים לחוקי המקום ואם בשל זלזול של הבונים והמתכננים בהקפדה על מצוות הכיוון לירושלים.

בעיה זו, שהיתה קיימת באירופה של זמנים ללא מפות ואילוצי שלטון בלתי-מתחשבים, אינה מוצדקת היום בארצנו ובעיר קדשנו, ולמרות זאת היא קיימת, ואפילו בצורה חריפה. המתפללים ברחבת הכותל, למשל - ובעיקר בחלקה הדרומי - ופונים מזרחה לעבר הכותל סוטים בעשרות מעלות מכיוון המקדש. בחלקה הדרומי של הרחבה עליהם לפנות יותר צפונה מאשר מזרחה, ואף בבתי הכנסת שבעיר ושמוחוץ לה הבעיה היא קשה, ולעני"ד יש לתקנה, לפחות בבניית בתי כנסת חדשים.

לפני המתפלל היום קיימת בעיה: האם לכוון כלפי ירושלים, או כלפי ארון-הקודש וכיוונו הכללי של בית הכנסת?

בבואנו לדון בשאלת כיוון התפילה הרצוי, עלינו לברר שלושה דברים:

- א. עד כמה חשוב להתפלל דווקא כלפי ירושלים ומקום המקדש.
- ב. עד כמה חשוב לדייק ככל האפשר בכיוון זה.
- ג. האם יש דין שלא לסטות מכיוונו של ה"היכל" - ארון-הקודש בבית-הכנסת.

2. כיוון התפילה הרצוי לכתחילה

הגמרא בברכות (ל ע"א) קובעת בפשטות על סמך הנאמר בתפילת שלמה: **"והתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת בה והבית אשר בנתי לשמך"** (מל"א ח, מה), שיש לכוון בתפילה כלפי ארץ-ישראל, ירושלים ומקום המקדש. הדברים נאמרים של ללא חולק, והגמרא מסיימת: **"מאי קראה? - 'כמגדל דויד צוארך בנוי לתלפיות'** (שיה"ש ט, ט) - **תל שכל פיות פונים בו"**.

לעומת הסוגיה בברכות, הגמרא בבבא-בטרא (דף כה) מזכירה רק פעם אחת, וברמז, את הצורך לכוון כלפי ארץ-ישראל. במוקד הסוגיה שם ארבע אפשרויות לגבי הכיוון הרצוי:

1. לדעת ר' ישמעאל, רב ששת וסיעתם: שכינה בכל מקום, וניתן לכוון בתפילה לכל כיוון (אולי פרט לכיוון מזרח, בגלל המינים).
2. לדעת ר' עקיבא, ר' יהושע בן-לוי וסיעתם: יש לכוון למערב, כיוון ששכינה במערב (וזה היה כיוון התפילה בבית המקדש עצמו).
3. לדעת ר' יצחק: הרוצה להעשיר - יכוון צפונה.
4. לדעת ר' יצחק: הרוצה להחכים - ולדעת ריב"ל: אף הרוצה להעשיר - יכוון לדרום.

לגבי שתי האפשרויות האחרונות, נראה, אמנם, מדברי רש"י שעיקר כיוונו כלפי ארץ-ישראל, ורק את פניו מצדד לצפון או לדרום. אך מן הר"י אבהב (שהובא בב"י סי' צ"ד) וכן מפסק הרמ"א שם נראה להסיק להיפך, שעיקר גופו מכוון לצפון או לדרום, ורק פניו מוטים כלפי ארץ-ישראל.

דעת רוב הראשונים היא ששתי הסוגיות (בברכות ובב"ב) חלוקות, ומכל מקום מעירים התוס' והרא"ש, שר' חנינא בסוף הסוגיה בבבא-בבא, שהזכיר את כיוונה של ארץ-ישראל, סובר כסוגיה בברכות.

רוב הפוסקים נקטו להלכה כסוגיה בברכות, לכוון כלפי מקום המקדש, וכן פסק גם הרמב"ם. אך הסמ"ג, ובעקבותיו הר"י אבהב, פסקו גם כר' יצחק בסוגיה בבבא-בבא, שיכול להדרים או להצפין אם ברצונו להעשיר או להחכים. לשיטתם, בניגוד לרש"י, עיקר גופו מכוון לדרום או לצפון, ורק פניו כלפי ארץ-ישראל. כך פסקו אף המתבר והרמ"א. לדבריהם נראה, לכאורה, שיכולים לעמוד אנשים שונים בבית כנסת אחד, חלקם פונים כלפי ארץ-ישראל וירושלים, חלקם האחר כלפי דרום וחלקם כלפי צפון, ואין כאן משום "לא תתגודדו" והכל אתי שפיר¹⁷. הדבר נראה מוקשה מסברה (למרות שמצדדים את ראשם לכיוון ארץ-ישראל), ואף לא ראינו שנוהגים כך. ואכן, כמה מן האחרונים (עיי' כף-חיים אות ו) נדחקו לומר שדברי המתבר הם רק באנוס, שאינו יכול להתפלל כלפי ארץ-ישראל, ופסקו שלכתחילה יכוון כלפי ארץ-ישראל וירושלים.

אף המשנה-ברורה (ס"ק י"ב) נטה לפסוק שלא כמתבר והרמ"א, אלא שיכוון גופו כלפי ארץ-ישראל ורק את ראשו יכול לצודד, כשיטת רש"י. אך טעמו של המשנה ברורה לא נובע מסיבות עקרוניות הקשורות בכיוון התפילה, אלא כדי שלא יהא חלוק מן הציבור, משום "לא תתגודדו".

הדעה ששכינה בכל מקום ולכל מקום ניתן לכוון, נותרה דחויה להלכה. אך ה"ט"ז מסתמך עליה במקרה שהתחיל להתפלל בטעות לכיוון מערב, שאין לו לעקור רגליו ולהפוך פניו לכיוון ארץ-ישראל. לעומתו פוסק המאמ"ר שיעקור רגליו ויכוון כלפי ארץ-ישראל.

3. עד כמה חשוב לדייק בכיוון התפילה כלפי איי וירושלים

כאמור לעיל, יצאו רוב מוחלט של הפוסקים מנקודת הנחה, שכיוון התפילה המועדף הוא כלפי ארץ-ישראל וירושלים. אך עדיין עולה השאלה: האם יש לדייק בכך, או שמא אין הכיוון המדויק כה עקרוני, ודי בצידוד כלשהו לכיוון זה, והעיקר הוא שלא להתפלל בכיוון מנוגד לירושלים?

ישנם שלושה מקורות שמשמע מהם, שהכיוון אינו כה עקרוני:

א. גירסתנו בגמרא בברכות היא: **"יכוון ליבו כנגד ארץ-ישראל"**. משמע:

ב. בטר כוונת הלב אזלינן (וכן דייק ערוך-השולחן).

ג. מסגנון הגמרא משמע, שהעומד בחוץ-לארץ אין לו לכוון אלא כלפי ארץ-

ישראל, אך אינו צריך לכוון כלפי ירושלים. וכן העומד מחוץ לירושלים אין לו

17. מן המשנה-ברורה משמע, שדיברו אף בשעת תפילה בציבור.

לכוון אלא כלפי ירושלים, ואין צורך לדייק בכיוונו כלפי המקדש (אף זאת דייק ערוך-השולחן).

ג. רבי חנינא בגמרא בבבא-בטרא אמר לרב אשי, שעל בני בבל להדרים בתפילתם כלפי ארץ-ישראל. והרי בבל נמצאת מצפון-מזרח לארץ-ישראל ואף הבבלים כינו את ארץ-ישראל "במערבא". ניתן איפוא להסיק, שאין צורך בכיוון מדוייק, וניתן להתפלל מבבל דרומה, ולא לדרום-מערב (וכך כותב המעדני-יו"ט על הרא"ש בפירושו השני). כן מובא ברא"ש, שכתב שמנהגו להתפלל מזרחה, וכן כתבו הטור והרמ"א, וזאת למרות שכלפי ארץ-ישראל יש להטות אף דרומה - כך בדרום-צרפת, מקומם של הרא"ש ובעל הטורים, ואף יותר מכך בפולין, מעירו של הרמ"א.

אך למרות המקורות הנ"ל, הבינו רוב הפוסקים שיש לכוון במדוייק כלפי ארץ-ישראל עד כמה שאפשר:

א. התוס' במסכת ברכות (ד"ה היה), מתקן את הגירסה "יכוון ליבו כנגד ישראל", שהרי מדובר על כיוון פניו.

ב. רבנו יונה כתב מפורשות, שאף העומד בחוץ-לארץ יכוון לא רק כלפי ארץ-ישראל, אלא גם כלפי ירושלים ומקום המקדש, וכך גם העומד מחוץ לירושלים, וכולם חייבים לכוון עד בית הכפורת. משמע מדבריו שיש לדייק, ולא להסתפק בכיוון כללי.

ג. המעדני-יו"ט בפירושו הראשון, ביאר את דברי ר' חנינא לרב אשי, שעל בני בבל לצודד בתפילתם גם לכיוון דרום, וזאת בנוסף לכיוונם העיקרי כלפי מערב. ר' חנינא תיקן את הכיוון המקובל ממערב לדרום-מערב, כלומר: לכיוונה של ירושלים. כך ביארו גם היד-אליהו בסי' א', והחתם-סופר בתשובה י"ט.

וכבר האריך הלבוש בסי' צ"ד לטעון, שבלובלין שבפולין יש להתפלל כלפי דרום-מזרח, והוא אף חישב את הכיוון המדוייק לכך, והסכימו עימו רוב האחרונים. במיוחד נטה להחמיר בכך היד-אליהו בסי' א', ואף המשנה-ברורה נקט לכתחילה (בלבד) כשיטה המחמירה בכיוונים, כלומר כלבוש. אולם כבר הזכרנו לעיל, שערוך-השולחן והמעדני-יו"ט באחד מפירושו צידדו להקל כפשוט הרא"ש והרמ"א, שלא כלבוש.

נציין שהפוסקים האחרונים הביאו כמה נפקא-מינות בשאלה עד כמה עקרוני הדיוק בכיוון לארץ-ישראל, ובעיקר לגבי שתי נקודות:

א. אם טעה ופנה לכיוון שאינו נכון - האם יעקור רגליו ויכוונם לכיוון הנכון? - עיין בקשר לכך בט"ז ובמאמ"ר שהובאו לעיל. ואף המתמירים מודים שיש להקל כשטעה רק בכיוון המדוייק ולא בכיוון הכללי.

ב. אם הציבור כולו טועה ומכוון למזרח - האם מותר ליחיד לכוון לצד המדוייק, או שמא עליו לחוש ליוהרה ואיבה? גם בכך נחלקו האחרונים, ודנו בכך בארוכה היד-אליהו והמשנה-ברורה.

4. היחס ביך כיוונו של ארון-הקודש לכיוון ירושלים

לא מצאתי הלכה המצריכה לכוון כלפי ארון-הקודש, אך כמה מן האחרונים כתבו שאסור להפנות אליו את העורף, ואיסור זה גובר על הצורך לכוון כלפי ירושלים. מוטב שלא יכוון כלפי ירושלים - ובלבד שלא יפנה עורף לארון, בבחינת "אחריהם אל היכל ה'" (יחזקאל ח, טז). כן כתבו המעדני-יו"ט, הפמ"ג, ערוך-השולחן והמשנה-ברורה. אמנם, מסתימת לשון המג"א והיד-אליהו נראה, שלא התחשבו כלל במקומו של הארון, ופסקו לכוון כנגד ארץ-ישראל בכל מקרה. לדעת הפוסקים שיש להתחשב במקום הארון, יש לדון מהי משמעות "אחריהם אל היכל ה'", ועד איזו זווית מותר לו להטות עצמו. שהרי ברוב בתי-הכנסת אף שאין הארון מכוון כנגד ירושלים, ודאי שאין הוא בכיוון ההפוך. במצב כזה, יש לדון האם הטיית גופו כלפי ירושלים היא בבחינת "אחריהם אל היכל ה'" (כשהכוונה ב'היכל' לארון-הקודש).

מפשטות לשונו של ערוך-השולחן (סי' צ"ד ס"ק ה) נראה, שהחמיר מאד בסטייה מכיוון ארון-הקודש, שכן כתב:

וכן כל העומדים בצד ארון-הקודש לצד כותל צפוני, יכולים לעמוד למזרח ולצדד לצד דרום. אבל העומדים בצד ארון-הקודש לצד כותל דרומי - אי-אפשר להם לצדד לצד דרום, דאם כן יהיו אחוריהם אל ארון-הקודש, ובהכרח שיעמדו בשווה למזרח.

מדבריו נראה, שכל אלו שבאגפו הדרומי של בית-הכנסת לא יצדדו דרומה לכיוון ארץ-ישראל, בגלל נטייתם הבולטת מכיוון ארון-הקודש, אף שודאי אין אחוריהם כלפיו.

בעצם דבריו של ערוך-השולחן יש לי שני ספיקות:

א. בסעיף י"ג כתב הוא עצמו, שאם ארון-הקודש עומד לצד דרום או לצד צפון, יכול המתפלל לבדו (שלא בציבור) להתפלל כנגד כותל המזרח. משמע שמותר לו לנטות מכיוון הארון, אפילו בשיעור של 90°.

ב. אף אם נאמר שלדעת ערוך-השולחן יש להחמיר בסטייה מכיוון ארון-הקודש, יתכן שהוא אמר זאת לשיטתו, שהקל מאד באי-דיוק כלפי כיוון ארץ-ישראל. אך לרוב הפוסקים המחמירים בכך, יתכן שיש לדייק בכיוון, אף במחיר סטייה מכיוון הארון.

ואכן, מדברי הפמ"ג במשבצות-זהב נראה שלא חש לסטייה מכיוון הארון, אלא רק לגבי הרב הנמצא בצד ארון-הקודש, מפני שאם יושב הרב בדרום הארון, ומצודד את גופו דרומה - אכן הוא מפנה את עורפו לארון; אך לגבי שאר הקהל, שאינו ממש בצד הארון - לא חש הפמ"ג לכך. כך נראה מן הדברי-חמודות על הרא"ש, שלא חש אלא לעומד בצד הארון.

וקצת נראה לי כן מן המשנה-ברורה, שהסתמך על הלחם-חמודות ועל הפמ"ג, וזו לשונו (סי' צ"ד ס"ק יא):

ואם מזדמן למקום, שהכותל הוא כנגד המזרח, הוא מצדד פניו נגד מזרחית-דרומית. אך אם מזדמן לו שעומד ומתפלל בצד דרום ארון-הקודש - לא יעשה כן, שאז יהיה נראה כהופך עורף ולא פנים.

משמע לי קצת, שבדרך כלל יכול לצודד גופו, פרט למקרה שנזדמן לצד הארון. ואף שהדיוק בדבריו אינו מוכרח, בדברי מקורו, בפמ"ג, הדברים ברורים יותר. וכך נראה מן הסברה, שכל שאינו הופך עורפו לארון, יכוון כלפי ירושלים. ואם נצרף לכך את המג"א והיד-אליהו שהובאו לעיל, היה נראה לכאורה, שכל שהקו שבין שתי כתיפיו ממשיך אל לפני הארון ולא אל אחריו - יצודד גופו כלפי ירושלים.